

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ 1990–2000-х рр.: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

На початку ХХІ ст. вивчення історії конфліктів і катастроф ХХ ст. (війни, голодомори, масові репресії) викликає все більший інтерес у дослідників саме у зв'язку з роллю пам'яті в історичному конструюванні соціальної (колективної) ідентичності. Важливе значення мають образи минулого, їх вплив в соціальній і культурній пам'яті на мотивацію поведінки індивідів і груп, використання історичних побудов в минулих і сучасних етнічних, конфесійних і національних конфліктах. Актуалізувалась тематика історичної пам'яті, про що свідчить інтенсивність обговорення її в наукових працях, ЗМІ, мережі Інтернет. Особлива увага відводиться аналізу соціальної пам'яті, уявлень про минуле як невід'ємної складової групової, соціальної і національної ідентичності.

Має свій вплив на політику й досвід історії і навпаки. Історичні аргументи завжди використовувались в політичній практиці, в громадських дискусіях і соціальних програмах. Історики-консультанти працюють в державних структурах, за межами сфери науки. Відбувається вплив на суспільну свідомість, на уявлення людей про суспільство, в якому вони живуть. Для політичних еліт останніх років ставлення до минулого завжди важливе: вони хочуть використати його для легітимації своїх дій.

Що стосується дефініцій, то в останні два десятиріччя в публічному суспільно-політичному дискурсі, журналістиці та історичних дослідженнях західних країн домінують такі концепти як «історична політика», «політика минулого», «політика пам'яті» та ін. Вони характеризують широке коло питань, серед

яких державна політика в сфері історії, пам'ятні місця, культура пам'яті, історична свідомість, співвідношення історії і пам'яті (індивідуальної, колективної, національної, соціальної, комунікативної і культурної функцій пам'яті). Всі ці поняття мають відношення до ідентичності або до пошуку ідентичності населення.

У даній статті для зручності ми вживаємо поняття «історична політика», яке, на нашу думку, є тотожним поняттю «державна політика історичної пам'яті». Проаналізовано такі складові останньої як нормативно-правові акти органів державної влади щодо питань історичного минулого, комеморативні практики, місця пам'яті, відносини України і її сусідів у сфері історичної пам'яті, ставлення лідерів держави до важливих сторінок української історії та відомих історичних діячів тощо.

Дана тема є малодослідженою в історіографії. Окремі її аспекти вивчали Г. Касьянов і А. Міллер¹. Цінний матеріал містить книга «Историческая политика в XXI веке: Сборник статей», де висвітлені окремі питання історичної політики країн Західної і Східної Європи та Азії². Джерельною базою статті є Закони України, Укази Президента України, Постанови Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, резолюції Європарламенту, інші нормативні документи щодо питань українського історичного минулого та політики пам'яті.

Поняття «історичної політики»

Концепції «політика минулого» та «історична політика» з'явились у Західній Німеччині в зв'язку з поняттям «подолання минулого». Зокрема, в 1986–1987 рр. у Німеччині тривала дискусія істориків стосовно здійснених нацистами злочинів в часи Третього Рейху. В ній було використано нове поняття «історична політика» – як можливість впливу історичних інтерпретацій на політичні дебати³.

На думку польського вченого М. Чіхоцькі, історична політика – це неперервне стимулювання обговорення минулого через різні форми його інституціоналізації. За його словами, «ми не можемо залишити історію історикам, і пам'ять повинна залиша-

тися живою субстанцією будь-якої політики. Політика щодо минулого є політикою щодо сучасності»⁴. Політична природа цього феномена, як вважає російський дослідник А. Міллер, полягає в тому, що це не тільки різноманітні інтерпретації минулого в рамках історичної політики, але це актори, інститути, методи цієї політики⁵.

У певному сенсі історична політика є частиною глобальної тенденції політизації історії і одним із прикладів підвищеної уваги політичних практиків і дослідників до політики пам'яті. На думку польського вченого Р. Траби, політика пам'яті – це будь-які навмисні і формально легітимні дії політиків і чиновників, які спрямовані на закріплення, видалення або зміну окремих фрагментів суспільної пам'яті⁶.

Еліта створює такі знаки, символи або святкові дати, за допомогою яких вона прагне консолідувати суспільство. Французький філософ П. Бурдьє стверджує, що історія коливається між критичним дослідженням і офіційною або напівофіційною історією, яка призначена для управління колективною пам'яттю через участь останньої в урочистостях з нагоди пам'ятних дат⁷. На думку А. Міхніка, все ХХ ст. комуністична влада неодноразово шукала в новій версії історії власну легітимацію. Історія мала виховати суспільство в покорі до влади й підтримці її починань⁸.

На нашу думку, історична політика – це більш широке поняття, чим історія на службі політики. Вона включає в себе передачу різного роду спогадів і досвіду, а також забутих фактів. Історична політика – це ще й тематика наукових досліджень з метою пошуку відповідей на питання про те, як історичні інтерпретації перетворюються в політичну боротьбу, хто і з якою метою це робить і які наслідки цього. Це свого роду політика по відношенню до історії і пам'яті. Політика намагається конструювати культурну пам'ять і формувати певну модель політичного бачення національного минулого.

Окрім того, історична політика направлена на формування суспільно значущих історичних образів і образів ідентичності, які реалізуються в ритуалах і дискурсі. В демократичних суспільствах історична політика ні в якому разі не обмежена власне

політичною сферою, в ній, поряд з політиками і публіцистами, задіяні також представники інших професійних груп з різними інтересами і стратегіями, які вони привносять в осмислення історії.

Зловживання історією відбуваються не тільки в авторитарних режимах, а й у відкритих суспільствах завдяки особливій системі регламентації, яка включає в себе приховані механізми обмежень і заохочень визначених концепцій. Але конструюванням прийнятних версій історичної пам'яті займається не тільки офіційна влада, але й опозиційні сили і різні суспільні рухи. Як вважає Л. Репіна, боротьба за політичне лідерство нерідко проявляється як суперництво різних версій історичної пам'яті і різних символів її величі або як суперечка з приводу того, якими епізодами історії нація повинна гордитися, а якими ні⁹.

У науковому дискурсі історичну політику розглядають як сукупність окремих складових. Головним елементом історичної політики є державна політика історичної пам'яті (політика пам'яті). Це місця пам'яті, комеморативні церемонії, музеї, підручники тощо. Історична пам'ять – не тільки один із головних каналів передачі досвіду і свідчень про минуле, але й важлива складова самоідентифікації індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому. Це той тип пам'яті, який відіграє особливу роль для конструювання соціальних груп сучасності. Тому політичне маніпулювання історичною пам'яттю є сильним засобом управління свідомістю людини і суспільства.

Історичну політику здійснюють її суб'єкти. Це, зокрема, президент, парламент, уряд, Академія наук та інші державні інституції. Окрім того, це громадянське суспільство у вигляді різних об'єднань і організацій, в тому числі конфесійних, а також незалежні засоби масової інформації. Окремо виділяють активістів історичної політики з числа самих істориків. При цьому політичні партії фінансують «правильні» історичні дослідження, як правило, не прозоро. Для такого фінансування використовуються гроші державного бюджету, які контролює політична сила, що знаходиться при владі.

Слід зазначити, що історична політика в Україні має свої специфічні риси і особливості, оскільки українці знаходяться на

етапі творення громадянської нації. Окрім того, є наявною етнічна, мовна, конфесійна й інша різномірність українського населення. Проблемні моменти стосуються існуючого регіоналізму, національної економіки, національної свідомості (ідентичності), цінностей українців, національної ідеї тощо. Після 1991 р. громадянське суспільство перебуває на стадії становлення.

Державна політика історичної пам'яті в Україні у 1990-х – початку 2000-х рр.

Після 1991 р. в Україні склалась ситуація, коли потрібно було створювати нову основу національної єдності, а також ліквідувати розломи в суспільстві, опираючись на ідею української ідентичності, яка б об'єднала націю. Різні політичні сили почали розробляти відповідні моделі. Політичні і суспільні групи, які відстоювали радянську версію української історії (комуністи, ветерани Радянської армії, частина бюрократії) з початку 1990-х рр. втратили вплив на політику історії. В 1990-х рр. була створена система державних нагород, пов'язана з історичною тематикою, введена національна валюта із зображенням видатних постатей, встановлені пам'ятники видатним національним діячам¹⁰.

Новий національний наратив був впроваджений в офіційний дискурс і в підручники з історії. Відбувся перегляд освітніх програм, особливо в сфері гуманітарних і суспільних наук. Фактично середня школа і частково вищі навчальні заклади стали головними засобами просування національно-патріотичної історії, яка мала забезпечити виховання громадянської лояльності нових поколінь. Цьому сприяло й введення предмету «Історія України» в 5, 7-11 класах. Важливу роль відіграли саме шкільні підручники і посібники. Для України важливе значення мала легітимізація її вимог історичними аргументами, показ давніх історичних коренів тощо.

Особливої цензури в комуністичні роки зазнавала тематика всього ХХ ст.: революція 1917–1921 рр., Друга світова війна, повсякденне життя населення, соціально-економічні і політичні

процеси. Тому ці проблеми стали пріоритетними для українських дослідників, серед яких вивчення так званих «білих плям»: злочини сталінізму, репресовані або заборонені персоналії, національні трагедії. Саме ставлення до радянської (комуністичної) історичної спадщини стало відправною точкою для перегляду всієї історії. Мова йшла про заміну радянського варіанту історії національним.

В Україні була легітимована державна символіка, яка використовувалася у 1918–1920 рр. «Золотим віком» української історії стала козацька епоха. Схема перетікання національної історії стала наступною: автохтонні племена трипільської культури – Київська Русь – Галицько-Волинська держава – литовсько-польська епоха – козацька епоха – Гетьманщина – національне відродження 1917–1921 рр. – радянський період – незалежна Україна¹¹. Націоналізація історії була вкрай необхідна для формування української національної ідентичності, основаної, зокрема, на знанні історичного минулого українських земель, показу славних і трагічних сторін національної історії.

Можна ствердити, що саме шкільний підручник став чи не головним елементом впливу національного чинника на історичну свідомість молоді в 1990-х рр. Потрібно було налагоджувати добрі відносини з сусідами України в сфері спільного історичного минулого, об'єктивному його вивченню, вихованню суспільств в душі толерантності і взаємоповаги. Зокрема, в 1993 р. за ініціативи урядів України та Польщі була утворена українсько-польська комісія експертів з удосконалення підручників з історії та географії. У сфері історичної пам'яті почали здійснюватися кроки для консенсусу з найбільш спірних історичних питань, насамперед періоду ХХ ст. Критеріями оцінки підручників стали відпрацьованість формулювань, толерантність оцінок, вміння вказати на причини конфліктів, не вдаючись до формулювань «образу ворога» і національної або релігійної нетерпимості.

Суть діяльності комісії полягала у забезпеченні такого відображення історії українсько-польських відносин у підручниках, яке б унеможливило формування образу сусіднього народу як ворога. Спільна історія України і Польщі, потреба в

українсько-польському примиренні, в упорядкуванні бачення сучасним поколінням різноманітних ситуацій, які траплялися у відносинах між двома країнами, стали причинами утворення даної комісії. Пріоритетом стало створення сучасних підручників, які б виховували молодь обох країн в дусі поваги і толерантного ставлення один до одного. Як висловився перший голова польської частини комісії проф. В. Серчик: «Фахівці повинні подавати історію українсько-польських стосунків не тільки як постійну боротьбу, що тривала десять століть, а й як історію звичайного сусідства з його повсякденністю, союзами, повстаннями, порозуміннями, спробами співдіяльності, взаємопроникненням культур, кривавими конфліктами та війнами»¹². Важлива увага, на думку сьогodнішнього голови української частини комісії проф. С. Кульчицького, була зосереджена на формі викладу, тактовності і поваги до сусідньої держави при висвітленні конфліктних ситуацій. «Молоде покоління повинне навчитися толерантності в оцінках і зрозуміти, що історія не мусить розділяти обидва народи»¹³.

Проаналізувавши протоколи засідань комісії, можна виділити такі основні рекомендації для авторів підручників: 1) висвітлювати українсько-польські стосунки в міжнародному контексті; 2) прагнути до деполітизації історії; 3) уникати надмірного використання мартирологічних сюжетів; 4) при висвітленні спірних питань, по можливості використовувати аргументи як з польської сторони, так і з української; 5) не узагальнювати інформацію про воєнні злочини, що мали поодинокий характер. Експерти погодилися на тому, що історія, і особливо шкільна історія, не повинна бути знаряддям виникнення нових протиріч. Конфлікти і війни, які траплялися між обома народами, потрібно висвітлювати в науковому стилі, без емоцій і зайвої публіцистичності.

Окрім діяльності українсько-польської підручкової комісії, історичне минуле обох народів стало об'єктом уваги перших осіб держав. Так, в травні 1997 р. у Києві президенти України і Польщі Л. Кучма і А. Квасневський підписали Спільну заяву «До порозуміння і єднання». Було визнано, що історія обох народів має багато прикладів співпраці в різних сферах життя,

але також і трагічних сторінок. Серед останніх – військове протистояння у XVII–XVIII ст.; прояви антиукраїнської політики польської влади у 1920–30-х рр.; переслідування польського населення у радянській Україні у період сталінських репресій; Волинська трагедія 1943 р.; жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки; акція «Вісла», що завдала удару всій українській громаді Польщі¹⁴.

Було погоджено, що для кращого взаєморозуміння між українським і польським народами слід стимулювати діалог між тими, хто впливає на формування громадської думки в суспільстві. Замовчування чи односторонній виклад історичних фактів не сприятиме поглибленню порозуміння між народами. Тому потрібно об'єктивно висвітлити трагічні періоди спільної історії України і Польщі. Сторони погодились на тому, що іноді витoki цих конфліктів знаходилися за межами України та Польщі і часом були зумовлені обставинами, незалежними від українців і поляків, а також нав'язані недемократичними політичними системами.

Попри різні погляди на історію та оцінки подій, українське і польське суспільства дійшли компромісу під час проведення заходів з приводу річниці Волинської трагедії влітку 2003 р., доказом чого стало ухвалення спільної українсько-польської парламентської заяви, а також старання обох сторін, спрямовані на вшанування пам'яті загиблих у Волинській трагедії 1943 р. Зокрема, у заяві сторони погодились, що трагедію поляків, яких вбивали і виганяли з місць їхнього проживання збройні формування українців, супроводжували рівно ж страждання українського мирного населення – жертв польських збройних акцій. Ці події були трагедією для обох народів¹⁵.

Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» від 23 березня 2000 р. визначив правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань і був спрямований на їх соціальних захист та збереження пам'яті про них. Цього статусу набули колишні в'язні концтраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання та місць примусових робіт у роки Другої світової війни; особи, які були насильно вивезені з території колишнього СРСР

на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, діти, які народилися в місцях примусового тримання їх батьків та в місцях відбування батьками примусових робіт; діти партизанів, підпільників, інших учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких у зв'язку з патріотичною діяльністю їх батьків було піддано репресіям, фізичним розправам, гонінням¹⁶.

Загалом, як показали реалії, в 1990-і рр. у політиків не було часу для активного втручання в сферу історії. Політичні діячі ще тільки усвідомлювали всі можливості історичної політики. Перший президент України Л. Кравчук легко маневрував між ідентичностями Західної і Східної України. Особливістю історичної політики Л. Кучми було те, що він популяризував таке бачення української історії, у якому містилися козацькі, радянські і націоналістичні сюжети. Очевидно, він намагався поєднати різні пам'яті українців, відмінне ставлення їх до історичних подій та особистостей. Приміром, 1998 р. майже водночас у Львові святкували річницю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, а в Дніпропетровську – ювілей українського радянського функціонера В. Щербицького, причому в обох випадках ініціатива й ідея святкування виходила з центру¹⁷.

Окремі законодавчі акти стосувалися вивчення історичного минулого та узаконення пам'ятних дат. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. була утворена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН–УПА. Впродовж семи років (1998–2004) робоча група випустила в світ 28 книг. Більша частина їх – це монографічні розробки «білих плям» з історії ОУН і УПА.

Наступним кроком став Указ Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій (кожна четверта субота листопада)¹⁸. У травні 2003 р. Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду. Зокрема, відзначено, що «кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, є важливим

чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу, незаперечним доказом незворотності процесів демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтувати найголовнішим правом людини – правом на життя»¹⁹. Генеральна Асамблея ООН 2003 р. поширила заяву, у якій визнала голодомор 1932–1933 рр. «національною трагедією українського народу». Факт геноциду українців сталінським режимом у 1932–1933 рр. було офіційно визнано 11 урядами країн світу.

Таким чином, історична політика до 2005 р. здійснювалася послідовно, але характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилася у загальному річищі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів. Політичні лідери країни намагалися не стільки формувати історичну свідомість громадян, як пристосовувати історичну політику до ситуативних обставин. У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр., під час відзначення ювілейних дат, проведення комеморацій, формування календарних святкових днів відбувалося часткове повернення до традицій радянського періоду. Подібна позиція дозволяла певною мірою зберігати громадський спокій, проте переводила спірні проблеми історичної тематики у латентний стан, не розв'язуючи назрілих питань і не пориваючи з радянською традицією.

Історична політика в Україні у 2005–2010 рр.

В даний період значно активізувалась державна історична політика, пов'язана з президентом В. Ющенком і його оточенням. З того часу активною стала інтенсифікація використання історії в політичних цілях, а поняття «історична політика» отримало поширення. Особлива увага, як показали реалії, зверталась на героїзм (діяльність УПА) і страждання українського народу (голодомор – як геноцид). Дана політика використовувалася й в політичних цілях, зокрема голодомор 1932–1933 рр., події Другої світової війни, репресії 1930–1950-х рр., комуніс-

тичне минуле загалом. Особливе місце зайняв термін «геноцид». Важливою частиною стратегії В. Ющенка стало створення спеціальних комісій і дослідницьких груп для збору інформації про радянські репресії.

Відкриття відновленого Меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та Меморіалу орлят у Львові 24 червня 2005 р. за участі президентів Республіки Польщі А. Кваснєвського та України В. Ющенка стало кроком в українсько-польському порозумінні. Львівські орлята – це назва молодих польських ополченців (в тому числі підлітків), що брали участь в українсько-польському протистоянні (1918–1919 рр.) проти армії ЗУНР і під час радянсько-польської війни (1919–1921 рр.) проти армії О. Єгорова й вважаються національними героями Польщі²⁰.

Указ Президента В. Ющенка «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років» установив в Україні День пам'яті жертв політичних репресій, щорічний національний пам'ятний день в Україні, що припадає на третю неділю травня²¹. Тобто, дні пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій було розведено у часі. День пам'яті жертв голодоморів залишився четвертої суботи листопада. Важливою віхою стало завершення робіт зі створення Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», який отримав статус національного. Протягом 2007–2008 рр. у навчальних закладах та закладах культури відбулося проведення лекцій, уроків пам'яті, інших заходів з метою висвітлення теми масових політичних репресій 1937–1938 рр.

В червні 2007 р. було офіційно відзначено сторіччя з дня народження Р. Шухевича. Скоро після цього українська пошта випустила марку на його честь з емблемами ОУН і УПА. Потім В. Ющенко посмертно присвоїв Р. Шухевичу звання Героя України. А незадовго до закінчення свого президентства на початку 2010 р. він присвоїв звання Героя України С. Бандері. На це вшанування, сказав В. Ющенко у Київській національній опері, «чекали мільйони українських патріотів». Оскільки ставлення до постаті С. Бандери розділяє українців, тому це було поспішне рішення президента.

Через декілька днів В. Ющенко закликав місцеву владу назвати школи, вулиці і площі України іменами героїв ОУН і УПА. Він запропонував зрівняти в соціальних правах ветеранів Великої Вітчизняної війни і воїнів української повстанської армії, що є правильним і логічним. Майже одразу після цього Конгрес Українців Канади звернувся до уряду Канади із закликом визнати ветеранів ОУН і УПА учасниками опору під час Другої світової війни і назначити їм пенсії, як ветеранам²².

Закон України про присвоєння звання героя України С. Бандері і Р. Шухевичу викликав суспільне роздратування значної частини населення Півдня і Сходу України. 22 лютого 2010 р. Європарламент прийняв резолюцію, в якій виражалась жаль з приводу указу В. Ющенка і надія, що нове керівництво перегляне ці рішення й збереже свою прихильність європейським цінностям²³.

Указ Президента В. Ющенка від 28 січня 2010 р. «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» визнавав учасниками боротьби за незалежність України у ХХ ст. осіб, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, в тому числі у складі формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що ставили за мету здобуття Україною державної незалежності²⁴.

Наступною складовою історичної політики президента стала робота Служби Безпеки України із розсекречення та оприлюднення архівних матеріалів із власних архівів, які висвітлюють діяльність радянської карально-репресивної системи. На основі матеріалів Галузевого державного архіву СБУ було підготовлено низку телепередач циклу документальних фільмів «Гриф секретності знято» про репресованих діячів визвольного руху, представників української інтелігенції²⁵.

У рамках реалізації програми «Реабілітовані історією» підготовлено 85 книг. Всього планується опублікувати понад 100 томів. За архівно-слідчими справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, виявлено й складено картки на понад 700 тис. репресованих громадян. Створюється електронна Національна база жертв політичних репресій. Видано 37 чисел журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»²⁶.

Можна однозначно стверджувати, що найбільш активною частиною історичної політики за часів президентства В. Ющенка стала кампанія за визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу. Як відзначив італійський дослідник А. Граціозі: «Україна потребує повернути собі свою історію у всій її повноті, і вихідною точкою може бути лише Голодомор. Сподіваюсь, що українське суспільство вибудує на основі правди, врівноваженості і справедливості таку «пам'ять», яка допоможе йому зцілити давні рани і швидше простувати до кращого майбутнього»²⁷.

Основними елементами даної політики були: 1) юридична легітимація Голодомору як геноциду на законодавчому рівні; 2) кампанія визнання голоду 1932–1933 рр. на міжнародній арені; 3) створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору; 4) заохочення публікацій наукових досліджень з тематики голоду 1932–1933 р.; 5) створення Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» та ін.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким голодомор визнано геноцидом українського народу. Публічне заперечення голодомору визнавалося наругою над пам'яттю мільйонів жертв голодомору, приниженням гідності українського народу і визнано протиправним²⁸. Відповідний законопроект вніс у Раду В. Ющенко.

Станом на 2011 р. голодомор офіційно визнаний геноцидом українського народу в 23 країнах. Кабінет Міністрів офіційно оголосив 2008 р. «Роком пам'яті жертв Голодомору», а в листопаді того ж року в Києві була встановлена велика «Свіча Пам'яті» – монумент висотою 32 метри. З'явилось місце

увічнення пам'яті жертв. Україна почала широкомасштабну кампанію «Україна пам'ятає, світ визнає». В. Ющенко пропонував ввести відповідальність за «неправильні» висловлювання про голодомор.

Було видано і перевидано збірники архівних документів і матеріалів про голодомор 1932–1933 рр., цілий ряд наукових монографій і брошур. У школах проводилися уроки пам'яті жертв голодомору. В окремих рубриках газет і журналів, циклах радіо- і телепередач було широко висвітлено тему голодомору.

Вищезазначені дії були гарною спробою організувати культурну пам'ять українців. Успіх тодішніх заходів пов'язаний як з певною моделлю організації культурної пам'яті і напрямом історичної політики, так і з потребами багатьох українців до вираження своїх поглядів і позицій. Голодомор став одним з центральних компонентів української ідентичності. Якщо в 2003 р. тільки 40% українців вважали Голодомор геноцидом, то в 2007 р. – вже 63% (у тому числі 79% – у західних регіонах, 71% – центральних, 53% – південних і 33% – східних)²⁹.

У своєму щорічному Посланні до Верховної Ради України, В. Ющенко відзначив те, що в історичній перспективі в країні відновлюється єдина українська політична нація. «Особливий наголос роблю на проведенні міжнародних меморіальних акцій, присвячених Голодомору 1932–33 років. Вірю, що Верховна Рада України схвалить закон про кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору і Голокосту. Таке рішення поставить крапку в будь-яких спробах глумитися над пам'яттю жертв геноцидів³⁰.

Втім, в липні 2008 р. Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла рішення, яке засуджувало голодомор 1932–1933 рр., але утрималась від визнання його актом геноциду. В ООН проект рішення щодо голодомору як геноциду був заблокований Росією. Дебати відносно визнання голодомору геноцидом призвели до двостороннього конфлікту між Києвом і Москвою. Президент Росії Д. Медведєв відмовився від церемонії пам'яті 75-ї річниці трагедії. На його думку, голод 1932–1933 рр. у Радянському Союзі не був спрямований на знищення якоїсь окремої нації і став наслідком засухи і насильницької колек-

тивізації і розкуркулення, що проводилися стосовно всієї країни, а не тільки України³¹.

Наступною складовою історичної політики В. Ющенко стала діяльність Українського інституту національної пам'яті (далі – УІНП), який було утворено постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. як центральний орган виконавчої влади із спеціальним статусом (у 2008 р. спеціальний статус було знято). Основними напрямками діяльності стали заходи з увічнення пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби, науково-просвітницька робота і освітянська діяльність, пов'язана з проблемами національної пам'яті українського народу. Окрім цього, це й здійснення наукових досліджень державотворчих традицій українського народу. Деякий час УІНП координував роботу державних установ по створенню Книги пам'яті голодомору. Згідно постанови уряду від 31 січня 2011 р. УІНП перебуває в управлінні Кабінету Міністрів України. Гранична чисельність його працівників – 70 осіб³². На відміну від польського, УІНП не отримав вагомого статусу і відповідного фінансування.

Доречно тут згадати про польський інститут національної пам'яті. Зокрема, це 2170 співробітників, бюджет 75 млн. долл., 11 філіалів, найбільший архів Польщі – 90 км. полиць архівних матеріалів, найбільший науково-дослідницький інститут і видавець (видано більше 560 томів), великий освітній заклад, незалежна частина системи державної влади, а також орган, відповідальний за люстрацію. Це сотні пересувних виставок, програми навчання для вчителів і конкурси для студентів, декілька сайтів і багато іншого. Завдяки йому, проведено 9200 розслідувань: 70% – комуністичні злочини, 20% – нацистські злочини, 5% – злочини проти миру, людства і військові злочини³³.

Період 2005–2010 рр. також характеризувався «війною пам'ятників». Це стосується конфлікту навколо встановлення пам'ятника С. Бандері у Львові в 2006–2007 рр. (польська община у Львові сприйняла це як провокацію). Також мала місце демонстрація націонал-демократів і українських націоналістів в Одесі, пов'язана із встановленням пам'ятника Катерині II в жовтні 2007 р. Пам'ятник був осквернений пред-

ставниками організації «Невідомі патріоти», які заявили, що на цьому місці повинен стояти пам'ятник С. Бандері. В Криму в 2005 р. стався конфлікт з меджлисом кримсько-татарського народу з приводу встановлення пам'ятника Й. Сталіну до 60-річчя Ялтинської конференції.

Напружена ситуація, що склалася навколо трактувань окремих сюжетів історії України, стала результатом боротьби партій різної ідеологічної спрямованості. Зокрема, відчутними були контраверсії офіційних комеморативних заходів у регіональному вимірі. Неконсолідованість політики щодо формування колективних уявлень про минуле спостерігалася в діяльності різних гілок влади. Якщо низка актів Президента України спрямовувалася на декомунізацію національної пам'яті, то Верховна Рада України могла діяти у протилежному напрямі, ухвалюючи, наприклад, постанову про відзначення 90-річчя створення Комсомолу України. Парламент став своєрідним відображенням всього народу в плані історичної пам'яті. Політичний дискурс характеризувався гострою полемікою і щодо відзначення 300-річчя Полтавської битви, трактування подій, пов'язаних з початком Другої світової війни.

Загалом, в 2006–2010 рр. в ході гострого політичного протистояння між президентом, з одного боку, і Партією регіонів, з іншого, питання історичної політики були надзвичайно актуальні. Сторони використовували спірні питання історії для політичної і моральної дискредитації опонентів, а дискусії з питань перегляду історії напряду були пов'язані з боротьбою за владу.

Підсумовуючи розглянуті події, можна відзначити, що ставлення до УПА розділяє українське суспільство й все вказує на те, що буде розділяти ще якийсь час, хоча й існують спроби це змінити. Очевидно, що з деяких питань жителі Сходу і Заходу України не швидко знайдуть компроміс. Українці потребують примирення і консолідації, тому більше уваги варто було б робити на ті питання, які їх об'єднують. З іншого боку, в такий спосіб В. Ющенко хотів повернути українцям ідентичність, від якої їх протягом століть намагалися позбавити. Голодомор виконав роль основного символу, що повинен об'єднати історичну свідомість всіх українців.

Історична політика в Україні з 2010 р.

Під час президентської кампанії 2010 р. до питань історичного минулого звертались всі основні кандидати. Після приходу до влади президента В. Януковича відбулася орієнтація на виборців зі Сходу і Півдня, на їх бачення національної історії. Складовими ідеологічної платформи Партії регіонів стали статус російської мови в Україні, захист прав «російськомовного населення», боротьба з націоналізмом, перш за все в сфері історичної політики³⁴.

Однак, загалом, В. Янукович намагається уникати ідеологічно гострих тем й закликає до плюралізму думок, а також до делікатності і поступовості у вирішенні дражливих історичних питань. У своєму щорічному посланні до Верховної Ради, він зазначив про формування української загальнонаціональної ідентичності. На його думку, консолідація нації є запорукою стабільності будь-якої держави, а Україна характеризується поляризованим історичним минулим, різним баченням майбутнього. «Відтак актуальним залишається питання пошуку оптимальної та прийнятної для більшості українців моделі національної ідентичності. Необхідність вироблення таких підходів є особливо гострою у сфері мовної політики та щодо питань історичної пам'яті. Деякі з цих питань штучно загострюються в умовах політичного протистояння. Але без визначення чітких принципів і концептуальних положень державної політики у сфері ідентичності національний поступ і модернізація країни будуть суттєво ускладнені або й неможливі»³⁵.

В. Янукович, під час свого виступу 9 травня 2013 р., закликав шукати шляхи до порозуміння і примирення. Він закликав до внутрішнього миру і спокою у діалозі між українцями і нащадками українців, які були розділені війною на ворогуючі табори в тому сенсі, що кожна сторона повинна намагатися зрозуміти іншу позицію. Президент зауважив, що світова історія знає багато прикладів примирення колишніх супротивників й нацистський і радянський тоталітаризм відійшли у минуле назавжди і не повернуться ніколи³⁶.

Виступаючи на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи у Страсбургу, В. Янукович заявив, що визнавати Голодомор як

факт геноциду проти того чи іншого народу буде неправильно і несправедливо. На його думу, це була спільна трагедія держав, що входили до складу СРСР, наслідки сталінського тоталітарного режиму й ставлення до людей. В. Янукович заявив, що голод був не лише в Україні, але й в Росії, Білорусі, Казахстані³⁷.

Відмова від голодомору як геноциду не означала відхід від ідеологеми в сфері історичної політики пам'яті, проводились комеморативні практики і офіційні церемонії біля меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Саме слово «голодомор» увійшло в мову офіційних документів, законодавчих актів і міжнародних відносин.

В 2010 р. змінилась ситуація в українсько-російських відносинах. В. Янукович і його команда намагались зняти найбільш дражливі історичні питання між країнами. 17–18 травня 2010 р. президент Росії Д. Медведєв здійснив офіційний візит до Києва, де, крім іншого, відвідав Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні, той, який відмовився відвідати за президентства В. Ющенка³⁸.

Щодо ставлення до УПА, нова влада показала й іншу сторону її історії. Зокрема, відбулося відкриття пам'ятників жертвам ОУН і УПА в Луганську, Рівному, Одесі. Діяла пересувна виставка «Волинська різня: польські і єврейські жертви ОУН–УПА», яка об'їхала Київ і великі міста півдня і сходу України.

Волинська тема особливо важлива передусім для самої України та її європейської інтеграції. Але на політичному рівні бракує усвідомлення цього. Свідченням цього стала відсутність представників офіційного Києва на варшавській конференції «Волинський злочин – історія, пам'ять, освіта» (27–28 червня 2013 р.) під патронатом президента Польщі, і відмова президента В. Януковича приїхати на урочистості до Луцька через об'єктивні причини, тобто відпустку у Криму.

Вагому роль сьогодні у сфері історичної свідомості населення відіграє телебачення. Політики стали по-новому бути присутніми в дебатах про історію, зокрема у політичних проєктах, серед яких, «Велика політика на Інтері», «Шустер-live» та

ін. Багато уваги історичним питанням було приділено на каналі ТВі. Щоб заробити бали у виборців, політики беруть участь у дискусіях на різну історичну тематику, використовуючи політичні гасла і паплюжачи опонентів. Оскільки протилежні сторони не прагнуть зрозуміти одна одну, то подібні дискусії нагнітають конфлікт і служать легітимацією для прихильників історичної політики кожної з них. Тому звернення йде не до опонентів, а до власної цільової аудиторії.

Таким чином, В. Янукович повернувся до амбівалентної політики історії, яка була в часи Л. Кучми (поєднання етно-символізму з радянсько-ностальгічними елементами).

* * *

Інтерес до історичної політики в Україні сформувався саме в середині першого десятиліття нового століття. В Україні політики звернулись до історично перевірених методів, таких як пошук і винайдення традицій. За їх допомогою вони розраховують отримати підтримку або пасивну лояльність виборців, які все більше відчувають на собі економічні наслідки політичних змін – безробіття, низьку заробітну плату, економічну нерівність. Свідомість українського населення відіграє при цьому вагомий роль, тому що значна його частина довіряє політичній пропаганді більше, ніж історичним фактам та історичним документам. Політики апелюють не до реальних проблем сучасного розвитку, а до інтерпретацій минулого. Для них можливість мобілізації населення за допомогою історичних символів є великою спокусою, тому вони все більше вбивають кіл між регіонами і поляризують суспільство. Політики використовували етнокультурні та мовні відмінності та їх регіональну специфіку у своїх ситуативних політичних інтересах й на виборах.

В Україні щодо політики пам'яті є групи, які орієнтовані на примирення і групи, які прагнуть ескалації конфронтаційних настроїв. Україні сьогодні необхідно повернути собі пам'ять, а також і критичний патріотизм. Народ, який гордиться своєю історією, зможе перенести важку правду про власну історію.

Примирення з минулим залишається важливою проблемою на шляху створення стабільної національної ідентичності.

Існує проблема колективного вибачення за провини предків в плані українсько-російських, українсько-польських, українсько-єврейських стосунків тощо. Важкими залишаються такі питання як «Волинська трагедія», стосунки УПА і Армії Крайової, єврейські погроми, колабораціонізм. Проблема ОУН і УПА стала об'єктом «війни пам'ятей» в українському суспільстві. Для Західної України в центрі героїчної історії Другої світової війни знаходяться ОУН і УПА, а для Сходу і Півдня України – Червона Армія. Західна Україна в більшій мірі переконана, що голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом (хоча вона сама в той час не входила в склад Радянського Союзу).

Стала очевидною відсутність громадських інституцій для обговорення болючих конфліктів. Тут варто було б повчитися у неурядових єврейських організацій, їх вмінню формувати міжнародний політичний консенсус шляхом конкретних, чітко сформульованих і ефективно реалізованих ініціатив. Саме формуванню консенсусу з болючих питань ХХ ст. є вкрай важливим завданням українського суспільства. Окрім того, створені державою інституції покликані ініціювати публічне обговорення тих подій. Суспільство почне нормально функціонувати, якщо його біль буде відкрито обговорена і універсально визнана.

Можна виділити такі основні етапи історичної політики в Україні: 1) 1991–2004 рр.: націоналізація публічної сфери, символіки і освітньої системи з домінуванням українського національного нарративу; 2) 2005 – початок 2010 рр.: радикальний перегляд політики пам'яті в напрямку націоналізму, антикомунізму, створення Інституту національної пам'яті, «місць пам'яті», спорудження меморіалів, комеморативні практики; 3) з початку 2010 р.: поєднання національно-патріотичної версії української історії з частково символічною реабілітацією радянського минулого.

Поляризація українського суспільства має наслідком неоднозначність і суперечність політики пам'яті. Політика як В. Ющенко, так і В. Януковича вписується в загальну тенденцію політизації історичного дискурсу, характерного для країн Схід-

ної Європи. Специфіка українського варіанту історичної політики демонструє складне переплетіння питань ідентичності, колективної пам'яті і дефіциту легітимності пострадянської держави. Історична політика стає інструментом будівництва держави: вона забезпечує їй внутрішню і зовнішню легітимність і мобілізує суспільство.

Актуальність історичної політики як такої ілюструє один з прикладів у Франції. У лютому 2008 р. президент Н. Саркозі наказав, щоб кожен учень французької початкової школи взяв свого роду шефство над пам'яттю одного з 11 тис. депортованих під час Другої світової війни єврейських дітей: кожен учень повинен був вивчити ім'я і біографію хоча б однієї дитини, яка загинула в період Голокосту. Таке втручання президента в шкільні програми зустріло жорсткий спротив як викладачів, так і вчених-істориків.

Боротьба проти французьких законів пам'яті вийшла на загальноєвропейський рівень, коли в 2007 р. на нараді міністрів європейських країн обговорювалась пропозиція, щоб в кожній країні ЄС «публічне заперечення геноциду, злочинів проти людяності і військових злочинів...» каралося як у Франції, «позбавленням волі на термін від одного до трьох років».

Оскільки виникла загроза того, що у всьому Європейському Союзі останнє слово про історичні факти буде формулюватися у вигляді судових рішень, в жовтні 2008 р. П'єр Нора, відомий історик та автор концепції «місце пам'яті», від імені об'єднання «За свободу історії» опублікував документ під назвою «Відозва з Блуа», який підписали відомі європейські історики, і який був надрукований в усіх великих західних газетах. Зокрема, було зазначено таке: «Історія не повинна бути слугою політичної кон'юнктури, її не можна писати під диктовку. У вільній державі ні одна політична сила не вправі присвоїти собі право встановлювати історичну істину і обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання. Ми закликаємо відповідальних політиків: усвідомте той факт, що користуючись владою впливати на колективну пам'ять народу, ви тим самим не маєте права встановлювати законом якусь державну правду у відношенні минулого, юридичне нав'язування якого може спри-

чинити за собою важкі наслідки як для роботи професійних істориків, так і для інтелектуальної свободи в цілому. В демократичному суспільстві свобода історика – це наша спільна свобода»³⁹.

---

¹ Касьянов Г., Миллер А. Россия – Украина. Как пишется история. Диалоги. Лекции. Статьи. – М.: РГГУ, 2011; Касьянов Г. «Danse macabre». Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К., 2010.

² Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 648 с.

³ Шеррер Ю. Германия и Франция: проработка прошлого // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 474.

⁴ Цит. за: Финкель Е. В поисках «потерянных геноцидов»: историческая политика и международная политика в Восточной Европе после 1989 г. // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 295.

⁵ Миллер А. Историческая политика в Восточной Европе начала XXI в. // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 12.

⁶ Траба Р. Польские споры об истории в XXI в. // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 93.

⁷ Цит. за Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М.: Кругъ, 2011. – С. 467.

⁸ Міхнік А. історична політика: російський варіант: [Інавгураційна лекція] / пер. з пол. Е.М. Андреева. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 6.

⁹ Репина Л.П. Указ соч. – С. 444.

¹⁰ Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 223, 248.

¹¹ Там же. – С. 218–221.

¹² Серчик В. «Іноді навіть кордони не можуть розділити людей так, як це робить відповідне виховання» (інтерв'ю з професором Владиславом Серчиком) // Історія в школах України. – 2003. – № 2. – С. 9–10.

¹³ Кульчицький С. Співробітництво українських і польських істориків у підготовці підручників для школи // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 77.

¹⁴ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання». Режим доступу http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_005

¹⁵ Постанова Верховної Ради України Про схвалення українсько-польської парламентської заяви у зв'язку з 60-ю річницею волинської трагедії. Режим доступу <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085-iv>

¹⁶ Закон України «Про жертви нацистських переслідувань». Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1584-14/page>

¹⁷ Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. Режим доступу <http://www.historians.in.ua/index.php>

¹⁸ Указ Президента України № 1310/98 Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. Режим доступу <http://www.president.gov.ua/documents/5273.html>

¹⁹ Постанова Верховної Ради України № 789/IV Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 13 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років. Режим доступу http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_12.html

²⁰ Львівські орлята. Режим доступу http://uk.wikipedia.org/wiki/Львівські_орлята

²¹ Указ Президента України № 431/2007 Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років. Режим доступу <http://www.president.gov.ua/documents/6153.html>

²² Химка Д.-П. Дружественные вмешательства: борьба с мифами в украинской истории XX в. // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 430.

²³ Резолюція Європейського парламенту про ситуацію в Україні 22.2.2010 RC-B7 – 0116/2010. Режим доступу <http://www.europarl.europa.eu>

²⁴ Указ Президента України № 75/2010 Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті. Режим доступу <http://www.president.gov.ua/documents/10379.html>

²⁵ Про галузевий державний архів СБУ. Режим доступу <http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk>

²⁶ Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» Режим доступу http://www.reabit.org.ua/aboutus/about_reabit/

²⁷ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр. / Упорядник Андреа Граціозі. – Х.: Фоліо, 2007. – С. 1.

²⁸ Закон України про Голодомор 1932–1933 років в Україні. Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>

²⁹ Думки населення України щодо визнання Голодомору 1932–33 рр. геноцидом. Режим доступу http://www.president.gov.ua/content/golodomor_sociology.html

³⁰ Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік. Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0013100-08>

³¹ Медведєв відмовився їхати до Києва на роковини Голодомору. Режим доступу <http://www.unian.ua/news/284398>

³² Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2011 р., № 74. Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті. Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74-2011-%D0%BF>

³³ Столя Д. Польский ИИП становится «Министерством памяти» // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 109–114.

³⁴ Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине. – С. 235.

³⁵ Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – С. 27, 36–37.

³⁶ Виступ Президента на урочистостях з нагоди 68-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Режим доступу <http://www.president.gov.ua/news/27615.html>

³⁷ Янукович сказав депутатам ПАРЄ, що Голодомор – не геноцид. Режим доступу <http://eunews.unian.net/ukr/detail/193461>

³⁸ Миллер А. Историческая политика в России: новый поворот? // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 349.

³⁹ Шерпер Ю. Указ. соч. – С. 501–502.